

УДК 930(477):929Петров(043.3)

В. М. Андрєєв, С. С. Андрєєва

ВІКТОР ПЕТРОВ В УМОВАХ ІДЕЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПЕРЕБУДОВИ РАДЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ (1930-ті рр.): ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОСТІ

У статті висвітлено маловідомі сторінки наукової біографії Віктора Петрова (В. Домонтовича) в умовах ідейно-організаційних перетворень радянської історичної науки 1930-х років. Розглянуто основні напрями його наукової та науково-організаційної діяльності в Інституті історії матеріальної культури ВУАН (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). Проаналізовано доробок вченого в галузі історії первісності, підкреслено їх міждисциплінарний характер. Показано вплив марксистської методології на дослідження В. Петровим родового ладу та ранньосередньовічної історії Східної Європи, вогнезрубного землеробства, духовної культури, ідеології та мислення родового суспільства, етногенезу слов'ян. В. Петров зробив вагомий внесок в дослідження пам'яток трипільської, зарубинецької та черняхівської археологічних культур.

Ключові слова: В. Петров, історія первісності, археологія, марксизм, “яфетична теорія”, “історія матеріальної культури”.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Бер, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу – визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків. В. Петров був одним із перших науковців, що закладали підвалини радянської археології та історії первісності в 1930-ті роки в Україні. Утім його практична діяльність та теоретичні напрацювання в цій галузі залишаються й по сьогодні маловідомими і недостатньо оціненими фахівцями.

З 1933 р. Віктор Петров був науковим співробітником Спілки інституцій історії матеріальної культури при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (з 1934 р. – Інститут історії матеріальної культури (ІІМК) ВУАН; а 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). З 1939 р. його призначено завідувачем сектору дофеодальної і феодальної археології, а згодом – сектору слов'яно-руської археології. У штаті цих інституцій науковець опинився не з власної волі, а внаслідок ідейних та структурних перетворень, які охопили радянську науку в другій половині 1920-х, а особливо в першій половині 1930-х рр.

Марксистська концепція історії суспільства першими була прийнята на озброєння саме археологами. Лідерами тут були московські дослідники-новатори, учні видатного російського археолога В. Городцова – А. Арциховський, О. Брюсов, С. Кисельов, А. Смирнов. Вони, озброєні ідеями академіка М. Покровського, який на той час очолював радянську історичну науку, розпочали затвердження в археології марксистських методологічних принципів. Якоюсь мірою їх впевненість у приматі виробництва й, особливо, техніки, зацікавленість знаряддями праці стимулював і сам В. Городцов [1, с. 18].

Згодом лідерство в перетворенні науки перебрали на себе ленінградські вчені – нове покоління співробітників Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК). Історики – С. Биковський, Ф. Кипарисов, археологи – В. Равдонікас, П. Єфименко, М. Артамонов та ін. згуртувалися навколо авторитетного та оригінального науковця, визначного вченого-лінгвіста, сходознавця та археолога академіка М. Марра [1, с. 20].

М. Марр вважав, що його узагальнююча мовознавча теорія (“яфетична”), яка охоплює всі мови світу, дійшла до постановки питання про поєднання мовознавства з історією матеріальної культури та суспільства й твердженням про те, що як всі культури Сходу та Заходу, так і всі мови є результатом одного й того ж творчого процесу. Він наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, що мають об'єднати зусилля лінгвістів, археологів, етнографів та інших гуманітаріїв. Нова комплексна наука згодом отримала назву “яфетидологія”.

Перебудова археології проходила у надзвичайно напруженій ситуації. Більшовики завершували свою нову економічну політику, в СРСР проводилася тотальна колективізація, посилюлися гоніння на релігію та церкву, згорталася політика “коренізації” й усе це супроводжувалося масовим розкуркулюванням та репресіями. Археологів та краєзнавців, які мали на той час велику кількість організацій по всій країні, звинуватили у підтримці націоналізму та місцевого патріотизму, що шкодить загальнонародним інтересам. Багато з них було репресовано за любов до рідного минулого та прагнення зберегти національний культурний спадок.

Перебудова або “революція в археології” відбувалася протягом першої половини 1930-х рр. З початку дослідники-марксисты намагалися просто застосовувати загальні принципи марксизму в інтерпретації археологічних матеріалів, але згодом сутність марксистського перетворення археології стала уявлятися ширше. Так, у 1929 р. з системи вищої партійної освіти на керівні посади у ДАІМК було призначено Ф. Кипарисова, а згодом – С. Биковського. Вони, будучи професійними революціонерами-більшовиками, основним своїм завданням вважали утвердження в “історії матеріальної культури” методології марксизму-ленінізму. Після гострих дискусій про принципову можливість реконструкції суспільно-економічних формацій

за рештками матеріальної культури (типам знарядь, жител, поховань), А. Арциховський, В. Равдонікас та інші московські й ленінградські дослідники декларували продуктивність застосування до "історії матеріальної культури", у якості її марксистського обґрунтування, "яфетичного вчення про мову" М. Марра або "теорії стадіальності" [2, с. 427].

В археологію "вчення про мову" входило через проблематику етнічної історії, критику дифузійністських концепцій, гіпотез про завоювання та впливи. Підґрунтя теорії створював постулат про те, що мовний генезис проходив шляхом змішання і "схрещення" мов. З цього виходило, що усі народи утворились автохтонним шляхом. За М. Марром – мова, культура, раса, релігія тощо – історичні категорії, а культури й мови, у тому числі й давні, були не просто змішаними, а ще й класовими за своєю суттю. Нова теорія пояснювала всі зміни у суспільстві та культурі (від соціальних до мовних) перебудовами господарства. В археології, навіть очевидні зміни народів, дослідники стали пояснювати як стадіальні трансформації одного й того ж населення [3, с. 172–174].

Згодом терміну "археологія" було протиставлено інший – "історія матеріальної культури". Стверджувалося, що археологія та етнографія це не самостійні науки, а лише допоміжні історичні дисципліни. У зв'язку з цим дослідження соціального ладу, господарства, побуту давньої людини є завданням нової науки – історії матеріальної культури. Таким чином, 1932 р. у Ленінграді на Всеросійській археолого-етнографічній нараді було прийнято рішення про "скасування" археології та етнографії [4, с. 56–57]. Серед українських археологів також знайшлися прибічники цих ідей – Ф. Козубовський та І. Соколов [5, с. 110–111].

Корінні зміни в науці торкнулися й України. 1933 р. було створено Спілку інституцій історії матеріальної культури, яка об'єднала ліквідовані академічні установи: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічну комісію, Кабінет антропології та етнології, Музей археології, Культурно-історичну комісію та кафедру передісторії. В. Петров як співробітник колишньої Етнографічної комісії увійшов до складу новоствореної установи.

Репресії 1929–1934 рр. фактично винищили кваліфіковані кадри й призвели до розгрому української археології. В Україні протягом другої половини 1930–1940-х рр. фактично було створено новий колектив науковців, у тому числі й за рахунок новоприбулих учених з інших республік СРСР. Згодом провідними археологами Києва стали ленінградці Л. Славін, П. Єфименко, С. Бібіков, з Середньої Азії приїхав О. Тереножкін, В. Генінг – з Уралу [3, с. 65–66]. Тому твердження ряду біографів В. Петрова, що він прийшов в археологію, адже вона була безпечнішою за інші види наукової діяльності, є безпідставними.

У 1930-ті, працюючи в ІІМК, В. Петров, як і багато інших дослідників, був прихильником теорії М. Марра і наполягав на вирішенні питань етногенезу будь-якого народу за допомогою комплексного підходу, використовуючи дані лінгвістики, археології, історії та етнографії [3, с. 176]. "Історія матеріальної культури" та марксизм відкрили для В. Петрова нові обрії, зацікавлення, перспективи дослідницької діяльності. Рівень підготовки одразу дозволив В. Петрову увійти в русло досліджень нової проблематики й стати "конкурентоспроможним" дослідником.

Очевидно, що В. Петрова в той час мало влаштовували надто схематизовані перші спроби істориків-марксистів висвітлити історію первісного суспільства [6; 7]. Отже, він вдається до студій відповідної літератури, вивчає етнографію народів, у яких зберігся родовий лад або його елементи, заглиблюється у конкретний етнографічний та археологічний матеріал, студіює праці класиків марксизму. Будучи ученим-універсалом, він вдало застосовував міждисциплінарні підходи у власних працях [8, с. 95].

Археологічні матеріали широко використовувалися В. Петровим в реконструкціях з "історії матеріальної культури". Так, 1934 р. він брав участь у розкопках на Житомирщині поблизу села Райки невеликого слов'янського міста XI–XIII ст. (Райковецьке городище). Це дало можливість реконструювати повсякденне життя воєнно-феодального замку, зробити цікаві спостереження щодо його господарства та соціальної структури населення, наочно побачити картину загибелі захисників та мешканців міста під час Батієвої навали. В. Петров безпосередньо вивчав цю пам'ятку, віз щоденник [9; 10], а згодом намагався осмислити все побачене та втілити свої думки в неопублікованих нотатках кінця 1930-х рр. [11]. Оригінальний археологічний матеріал став основою для побудови В. Петровим цікавих теорій ранньосередньовічної історії Східної Європи. Дослідник вважав Райковецьке городище феодальною садибою, місцем перебування феодала, його дружини, челяді, ремісників, подібним до кам'яних замків західноєвропейських баронів. Доказом феодальної природи цього міста він вважав наявність знахідок залізних наральників, що свідчило про поширення орного землеробства. Відповідно авторської схеми підсіка є характерною для родового ладу з його язичницькими віруваннями, а орне землеробство свідчить про те, що основним виробником стає дрібний селянин – об'єкт феодальної експлуатації. Становлення феодалізму, в його баченні, не є спрощеним. Згідно з ленінською тезою про "зигзагоподібність" історичного процесу В. Петров робить висновок: "У Придніпров'ї IX–X ст. родовий лад розкладався не раз і не раз відроджувався" [11, арк. 34–35]. Процес феодалізації довгий час зумовлювався природним фактором – послаблення контролю феодала над населенням було тісно пов'язано зі збереженням у віддалених лісових районах великих родів, які практикували підсіку [11, арк. 36, 177–188].

У зв'язку з цим вчений формулює програму необхідних досліджень в трьох основних напрямках: 1) скласти каталог "кам'яних феодальних замків" IX–XII ст.; 2) проводити археологічні розкопки не тільки городищ, а й селищ; 3) вивчати структуру феодального замку та його топографію, адже остання свідчить, чи контролював феодал навколишні селища [11, арк. 36, 177–188].

Хоча окремі проблеми вогнезрубного землеробства та розкладу родового ладу вже неодноразово опинялися в полі дослідницької уваги вченого [12-14], їх концептуальне значення для становлення феодалізму представлено було вперше. Водночас В. Петров продовжує вивчати перехідні етапи від роду до великих родин, а потім до сусідсько-територіальних общин, в тому числі й на прикладі давніх германців, узагальнює широке коло джерел та праць німецьких учених (Г. Кунов, Г. Брунер, Н. Абер) [15, арк. 53–81, 82–130].

В праці “Родовий лад на Україні. Ч.І. Ловецтво, хліборобство, скотарство доби родового суспільства на Україні (IX–X ст.)” (не видана)[16] В. Петров намагається на основі марксистської методології подати концептуальне бачення вітчизняної історії на стадії розкладу первісності [16].

Згодом деякі думки щодо вогнезрубного землеробства, в тому числі аналіз технологічних операцій, використання тяглової сили худоби, знарядь праці та поділу праці при підсіці, співвіднесення типу землеробства з суспільною організацією, формами поселення тощо, будуть розвинені В. Петровим у монографії “Підсічне землеробство” (Київ, 1968).

Наступний блок теоретичних проблем формується В. Петровим навколо дискусій про особливості історичного шляху Східної Європи в порівнянні з Західною, яка супроводжувала в тогочасній історіографії утвердження формаційної теорії. Вчений постає прихильником думки, що виникнення феодалізму на Заході та Сході має однакові закономірності, які полягають у поєднанні варварського та античного світів. Для формування доказової бази він закликав “прорвати” “пітьму” руських та візантійських джерел і орієнтуватися на античні джерела, археологічні та лінгвістичні дані, зважити на аналогічні обставини для Східної Європи [17, арк. 85]. Великого значення науковець надав речовим знахідкам із виразними рисами римської доби, що було винайдено безпосередньо під шаром феодальної доби Райковецького городища. Більш того, ознайомившись з доробком Ф. Енгельса з історії давніх германців [18-19], В. Петров стверджував, що археологічний матеріал Східної Європи підводить до тотожних висновків класика – “замість “франк” ми можемо взяти “слов’янин”” [11, арк. 42].

Таким чином, В. Петров у другій половині 1930-их формує власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи в руслі марксистсько-ленінської методології.

Зацікавлення вченого були також пов’язані з трипільською культурою. У 1936 р. В. Петров досліджував трипільське поселення Городськ на Житомирщині [20], а у 1937–1939 рр. керував окремими розкопками у Трипільській експедиції ІІМК на поселенні Коломийщина І (біля с. Халеп’я на Київщині) [21–23]. В результаті вчений виділив й інтерпретував пізньотрипільські пам’ятники, так званого городського типу. Також дослідник звернув увагу на широке коло зв’язків жителів поселення з віддаленими регіонами території розселення носіїв трипільської культури. Так, на думку В. Петрова, отримана під час розкопок інформація уточнює “трипільські” зв’язки “енеолітичного” Червоногорського поселення, фіксує наявність пізньотрипільської культури по р. Тетерів, а також указує на взаємини між Причорномор’ям і притоками північної смуги середнього Дніпра. В. Петров одним з перших звернув увагу на наявність у трипільській культурі поселень-гігантів. Він, розмірковуючи про великі розміри поселення Володимирівка, був абсолютно впевнений в тому, що в даному випадку село почало переростати в місто [24-25].

Згодом учений продовжував вивчення трипільської культури, в тому числі й релігійні уявлення трипільців. В цілому, В. Петров вважав, що трипільці не можуть бути безпосередніми предками українців, однак вони залишили багату спадщину в економічному і духовному житті місцевого населення [26, с. 101].

В. Петрову належить пріоритет й у вивченні відкритої видатним українським археологом В. Хвойкою культури “полів поховань”, пізніше відомої під назвою зарубинецької (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) та черняхівської (III–V ст. н. е.). В. Хвойка запропонував першу археологічну та історичну інтерпретацію цих культур з позицій автохтонізму та пов’язав їх із слов’янами. В. Петров продовжив “лінію” В. Хвойки щодо інтерпретації цих культур.

Зауважимо, що у німецькій археології з початку XX ст. отримала визнання теорія міграціонізму (поява нових культур пояснювалась переселеннями окремих колективів людей, які переносили матеріальну культуру на нові місця у готовому вигляді). Це дозволило пов’язати пам’ятки зарубинецької та черняхівської культур з східногерманськими племенами (П. Райнеке, Г. Коссіна, Р. Штампус, К. Такенберг Е. Блюме). В. Петров, вступаючи у полеміку із німецькими дослідниками, й, незважаючи на їх авторитетні заперечення слов’янства культури полів поховань, продовжував працювати.

Однак в середині 1930-х проблема вивчення культури полів поховань раптово отримала політичну актуальність в СРСР та була перенесена в ідеологічну площину. Постає необхідність протиставити концепціям німецьких археологів нові підходи, які б змогли спростувати “расову теорію” опонентів і довести “слов’янськість” цих культур. Для цього треба було поставити дослідження вітчизняних археологів на ґрунтовну джерелознавчу основу, як колись це було зроблено в галузі фольклористики та етнографії.

Наприкінці 1930-х В. Петров став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення культури полів поховань, на його думку, безпосередньо пов’язаних з проблемою етногенезу слов’ян. Перш за все, вважав В. Петров, було необхідно опрацювати та видати велику кількість матеріалів, що зберігалися в музеях України, створити фундаментальну базу для подальших археологічних досліджень культур I тис. до н. е. – I тис. н. е. Також одним з найважливіших завдань стало створення археологічної карти культури полів поховань та проведення масштабних польових досліджень.

За задумом В. Петрова до друку готувалася серія томів корпусу археологічних матеріалів, що охопив би всю сукупність пам’яток на території України. Редактором серії був В. Петров. Для виконання проекту було

створено кілька робочих груп у Києві, Харкові та Львові. До війни В. Петров опрацьовував матеріали з колекції Київського державного історичного музею. Над цим проектом, окрім В. Петрова, працювали українські археологи С. Коршенко, І. Самойловський, В. Козловська, Є. Махно. Перший том корпусу "Пам'ятники культури "полів поховань" на території УРСР" був готовий до початку війни. На черзі були археологічні матеріали Житомирського, Білоцерківського, Черкаського і Дніпропетровського музеїв, які уже почали опрацьовувати [27, с. 370]. У 1940–1941 рр. львівським ученим М. Смішком на основі музейних колекцій Львова та власних розкопок активно готувався другий том [28, с. 259].

Таким чином, це був перший досвід створення фундаментального зводу археологічних джерел, який виконувався на вищому рівні тогочасних знань. Підготовлені матеріали перешкодила видати війна. Але досягнення цієї групи дослідників стали основою випущених у повоєнні роки декількох томів із серії "Матеріали і дослідження з археології СРСР" [29, с. 6].

1939 р. В. Петров керував роботою Лубенсько-Черкаської археологічної експедиції ІА АН УРСР. Було зібрано матеріал датований від XVII ст. до Київської Русі й "дофеодальних часів" [173].

Особливу увагу В. Петрова завжди привертало народна творчість та релігійні уявлення первісної епохи. Його перші роботи в цій галузі пов'язані з філософією та фольклористикою [31–32]. У ряді робіт 1930-х років В. Петров використав великий запас своїх спостережень з українського, російського та світового фольклору [34–37].

Наприкінці 1930-их В. Петров підтримував тісні наукові та дружні стосунки з ленінградськими вченими. Він неодноразово бував у Ленінграді, вів переписку з колегами (С. Бібіков, Є. Кричевський, Н. Ємлер та ін.). У 1939 р. він брав участь у конференції в Києві, присвяченій проблемам історії первісного суспільства, яка була організована київськими та ленінградськими вченими [38, л. 23].

Крім того, В. Петрова, єдиного з українських учених, у 1939–1940 рр. ленінградський ІІМК запросив взяти участь у написанні колективної монографії з історії первісного суспільства. Наприкінці 1930-х сектор палеоліту та неоліту ІІМК розробив проект створення колективної двохтомної праці "История первобытной культуры" [39, л. 1–8]. Радянські науковці мусили написати історію "первіснообщинної формації". Концептуальною основою праці стала схема Ф. Енгельса – перший том отримав назву "Дикость", а другий "Варварство". Перший том складався з десяти розділів ("Культура каменного века", "Освоение огня", "Древнейшие формы хозяйства", "Возникновение лука и стрел", "Основы производящего хозяйства", "Поселения, жилища и домашняя жизнь", "Возникновение гончарства", "Возникновение одежды и ткачества", "Развитие общественных отношений", "Духовная жизнь" [39, л. 1–13]. Другий мав чотирнадцять розділів – "Введение. Металлы и их значение в истории культуры", "Основы техники в эпоху варварства", "Формы хозяйства эпохи варварства", "Появление и развитие ремесла", "Обмен", "Война и военное дело", "Поселение, жилище и домашняя жизнь", "Одежда и украшения", "Пища", "Развитие общественных отношений", "Религия, культ и обрядность", "Искусство", "Начатки науки", "Происхождение и история письменности", "Развитие языка и процесс этногенеза" [39, л. 36–78].

В проєкті брали участь переважно ленінградські вчені. Це був потужний колектив дослідників (С. Бібіков, П. Борисковский, О. Брюсов, Н. Берегова, О. Гушин, О. Золотарьов, Є. Кагаров, Є. Кричевський, О. Окладников, М. Гитлиц, Т. Пассек, О. Рогачев, Ю. Францев) під керівництвом визначного археолога, учня Ф. Вовка П. Єфименка. Вочевидь нова праця з історії первісного суспільства мусила "виправити" "не вповні" марксистську фундаментальну монографію П. Єфименка "Дороговое общество" (1934). В. Петрова до проєкту було залучено як "автора по договору" [39, л. 91–92].

Учений мусив написати для обох томів розділи, присвячені духовній культурі первісного суспільства. Він підготував план-проспект для першої книги [39, л. 10], який було затверджено на засіданні відділу [39, л. 166–167] й до кінця 1939 р. розділ "Духовная культура" був готовий [40, л. 18–20]. Ця робота на сьогодні залишається ненадрукованою й невідомою переважній більшості дослідників. Вона має обсяг у 136 машинописних аркушів й складається з сімнадцяти параграфів – "Общественно-производительные основы", "Основные черты древне-родового сознания", "К вопросу о магии и анимизме в идеологии первобытно-общинного времени", "Возникновение культа родоначальника", "Культе бога-родоначальника в греческой мифологии", "Женские антропоморфные фигурки – палеолитические и неолитические изображения матери-родоначальницы", "Зооморфные изображения", "Тотемистические представления древне-родового времени", "Представления о рождении", "Представления о смерти", "Смерть – уход", "Обряд погребения", "Смерть как похищение", "Смерть-пожирание", "Смерть, как изменение" (палеолитические и неолитические захоронения), "Представления о природе. Охота и обряды", "Боги, как олицетворение сил природы" [40].

Для другої книги В. Петров почав працювати над планом-конспектом свого розділу. Так учений передбачав висвітлити такі цікаві та малодосліджені на той час аспекти первісної культури, як релігія, культи, обрядовість, міфологія, мистецтво, татування та спотворювання тіла, першопочатки науки, лікування тощо [39, л. 166–167]. Нажаль планам дослідника здійснитися не судилося, адже у подальшому задум сектору палеоліту та неоліту ленінградського відділення ІІМК реалізувати не вдалося. Імовірно цьому зашкодила війна.

У 2006 р. ученицею В. Петрова, київським археологом В. Корпусовою було опубліковано два рукописи робіт В. Петрова "Основні проблеми фольклору і ідеології первіснообщинного періоду" та "Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц", які зберігаються в особових фондах В. П. Петрова у Науковому архіві ІА НАН України (фонд 16) та Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (м. Київ) (фонд 243). Видання було здійснено під узагальнюючою

назвою “Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел)” спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України [41]. У вступних статтях до видання праці вченого представлено як самостійні твори: перша – монографія, підготовлена до друку українською мовою, а друга – чернетка незакінченої російськомовної роботи, які упорядник датує 1939 р. [41, с. 7–16, 91–96]. Насправді це є варіації кількох параграфів до великого розділу, присвяченого духовній культурі первісного суспільства, написаного В. Петровим для колективної синтетичної праці “История первобытной культуры”. Повний російськомовний варіант підготовленої до друку праці “Духовная культура” зберігається зараз в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (м. Санкт-Петербург).

Відзначимо, що публікація доробку В. Петрова “Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел)” (2006) має велике значення не тільки як виправлення прогалини в науковій біографії вченого, а й для актуалізації його оригінального підходу в дослідженні мислення та ідеології первісної людини, що також може стати методологічною основою у дослідженні фольклору.

В. Петров досить переконливо доводив, що ідеологією первісного суспільства є фольклор. В центрі свідомості первісного (“родового”) суспільства стояв рід, що складався з сукупності живих, мертвих та ще ненароджених людей та всього довкілля. Первісна людина мислила родовими та локально-просторовими категоріями, що кардинально відрізняє її від сучасної. Міфи і обряди, на думку В. Петрова, ніколи не були самодостатніми, він простежує послідовність розвитку: уявлення – образ – обрядові дії. Форми художньої творчості первісної епохи визначалися не одними тільки конкретними обставинами життя людини, а також і характером первісної ідеології, системою поглядів на світ, природу, суспільство.

Багато зусиль у 1930-ті докладалося В. Петровим до “розвінчання” антимарксистських теорій західних вчених. Щоб довести свою відданість режимові, він був змушений друкувати ідеологічно витримані статті, в яких перевтілювався в прихильника марксистсько-ленінської методології [42–46 та ін.].

В квітні 1936 р. В. Петров брав участь в сесії Фольклорної секції Інституту антропології, археології та етнографії АН СРСР (Ленінград), яку було присвячено “викриттю фашистської фольклористики”. У заході взяли участь науковці з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська та ін. міст СРСР. Серед них були й такі відомі вчені як В. Пропп, Є. Кагаров, М. Андреев та ін. В. Петров виступив з доповіддю “Расовая теория в современной германской фольклористике”, в якій висвітлив “класову сутність” концепцій антрополога Г. Гюнтера й археолога та лінгвіста К. Шухгардта. Наголошувалося на тому, як використовуються їх праці у пропагуванні фашистських ідей [47, с. 430].

Скоріш за все такий стиль поведінки В. Петрова був певною формою тогочасного існування інтелектуала, своєрідна гра з владою – демонстрація лояльності в обмін на життя, свободу, можливість працювати. Втім, цей бік його діяльності не можна вважати наскрізь кон’юнктурним та виконаним на замовлення. Адже більшість його робіт було написано з позицій вченого, а не палкого неофіта-марксиста, на основі великої кількості опрацьованого фактичного матеріалу. Насамперед це стосується праць присвячених критиці теорій німецьких учених Л. Лінденшмітта, М. Муха, Г. Коссіні, Г. Вільке та ін. Окрім необхідних посилань на Леніна та викривання буржуазної науки, що “поставлена на послуги імперіалізму”, роботам В. Петрова притаманні глибоке знання зарубіжної історіографії та ґрунтовний аналіз концепцій німецьких археологів. В часи тотального контролю над наукою, для радянських дослідників чи не єдиною можливістю долучитися до надбань західної історіографії та поділитися своїми міркуваннями з колегами була “критика буржуазних теорій”. Таким чином, це дозволяло В. Петрову, з одного боку – безкарно “бути в курсі” того, що відбувається в інтелектуальному просторі “ворожого табору”, а з іншого – демонструвати свою відданість владі.

Зазначимо, що евристичний потенціал марксизму в дослідженні різноманітних історичних явищ через призму соціально-економічної практики добре усвідомлювався В. Петровим в етнографічних, лінгвістичних та археологічних розвідках та теоретико-узагальнюючих роботах з історії первісності. Вчення М. Марра також певною мірою сприяло досліддам В. Петрова щодо синхронізації лінгвістики на соціальними процесами та розвитком матеріальної культури доби розквіду первісності як у 1930-ті рр. [48-50], так і у 1940-60-ті. Ці напрацювання ввійшли до автореферату його дисертації 1966 р. в розділ “Исторична семасиологія” (звісно, без згадок про самого М. Марра) [51, с. 8-20]. В лінгвістичних дослідженнях В. Петрова простежується єдиний методологічний підхід – вчений розглядав семантику найдавнішого шару праслов’янської лексики не саму по собі, а на основі історично-стадіального аналізу розкривав її еволюцію в усій різноманітності суспільно-виробничих функцій роду [52, с. 87].

Отже, початок 1930-х позначився ідейно-організаційною перебудовою радянської гуманітаристики. В. Петров, як й більшість радянських науковців оволодів марксистською методологією, але застосовував її у своїх наукових дослідженнях з “історії матеріальної культури” творчо. Значним є доробок вченого в дослідженні основних теоретичних проблем родового ладу та ранньосередньовічної історії Східної Європи, вогнезрубного землеробства, духовної культури, ідеології та мислення родового суспільства, етногенезу слов’ян. Наукова та науково-організаційна діяльність В. Петрова в Інституті історії матеріальної культури ВУАН (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР) заклали підвалини вивчення пам’яток трипільської, зарубинецької та черняхівської археологічних культур. Праці В. Петрова з історії первісності мають міждисциплінарний характер, охоплюють широке коло археологічних, етнографічних, фольклористичних, лінгвістичних джерел.

Джерела та література

1. Клейн Л.С. Феномен советской археологии / Л.С. Клейн. – СПб. : Фарн, 1993. – 128 с.
2. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. / Г.С. Лебедев. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1992. – 464 с.
3. Юсова Н. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) / Н. Юсова // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 15. – С. 168–189.
4. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма : историогр. очерки / А. А. Формозов. – М. : Знак, 2006. – 341 с.
5. Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну / П.П. Курінний. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1970. – 140 с.
6. Лозовик Г.Н. История общества : руководство для профшкол, рабфактов и маркскружков. Ч. 1 : Доисторическая культура / Г.Н. Лозовик. – К. : Изд-во Сорабкон, 1924. – 153 с.
7. Рожицин В. Очерки по истории первобытной культуры : лекции, читанные в Коммунистическом университете им. т. Артема в 1922 академическом году / В. Рожицин. – Харків : Держвидав України, 1922. – 236 с.
8. Брайчевський М. Ю. В. П. Петров – учений-універсал / М.Ю. Брайчевський // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 95–100.
9. Археологічні роботи по дослідженню городища в с. Райках, діл. 8. W. Дитинець. Петров В.П. Картковий щоденник. Райки. 22.IX–26.IX. 1934. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) (НА ІА НАНУ). – Ф. ІІМК / Археологічні дослідження с. Райки (1932–1934 рр.). – Спр. 29. – Арк. 1–4.
10. Археологічні роботи по дослідженню слов'янського городища XI–XIII ст. в с. Райках в 1934 р. Петров В. П. Щоденник розкопів, с. Райки. 24.IX–30.IX. 1934 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ІІМК / Археологічні дослідження с. Райки (1932–1934 рр.). – Спр. 37. – Арк. 88–112.
11. Петров В. П. Методи визначення могил сарматського періоду (нотатки, замітки та ін.), б/д. Автограф // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ) (ЦДАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 123. – 200 арк.
12. Петров В. П. Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню / В. Петров. – К. : Вид-во Всеукр. Академії Наук, 1932. – 60 с.
13. Петров В. [Рецензія] / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1934. – Кн. 1. – С. 183–203. – Рец. на кн.: Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе. – Л., 1932. – 39 с.
14. Петров В. Підсічне хліборобство в Східній Європі. До проблеми передкласового суспільства / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1934. – Кн. 1. – С. 183–203.
15. Петров В. Записні книжки з записами літературного та етнографічного характеру, б/д. Автограф // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 150. – 131 арк.
16. Петров В. Родовий лад на Україні. Ч.І, не раніше 1932 р. [Стаття]. Машинопис // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 3570. – 155 арк.
17. Петров В. Землеробство Європи феодальної доби. Автограф, машинопис // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 34. – 159 арк.
18. Петров В. П. Фр. Енгельс про родовий лад у давніх германців. Монографічне дослідження / В.П. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1935. – Кн. 3/4. – С. 19–73.
19. Петров В.П. Фр. Энгельс о родовом строе древних германцев. К вопросу о земельных отношениях у древних германцев / В. П. Петров // Вопросы истории доклассового общества : сб. ст. к 50-летию книги Ф. Энгельса "Происхождение семьи". – М. ; Л., 1936. – С. 647–690. – (Труды Института антропологии, археологии и этнографии АН СССР).
20. Петров В.П. Щоденник розкопок у с. Городську на Коростишівщині // НА ІА НАНУ. – Ф. ІІМК / Поліська експедиція 1936 р. – Спр. 2. – 38 арк.
21. Петров В. П. Щоденники розкопів "трипільської культури" в с. Халеп'є Київської області // НА ІА НАНУ. – Ф. ІІМК / Трипільська експедиція (1934–1936 рр.). – Спр. 172. – 174 арк.
22. Петров В. П. Щоденник розкопів с. Халеп'є, Обухівського р-ну 9.VII–24.VII–1939 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ІА / Трипільська експедиція. – Спр. 23. – 25 арк.
23. Петров В. П. Щоденник розкопів в с. Халеп'є. Уч. Коломийщина. Ділянка №17. 1938 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ІА / Трипільська експедиція. – Спр. 354а. – 66 арк.
24. Петров В. П. Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1936 р.) / В. П. Петров // Трипольская культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 339–379.
25. Петров В. П. Топографічні умови Трипільської культури. Не опубліковано. Рукопис // НА ІА НАНУ. – Ф. 16. – Спр. 257. – 40 арк.
26. Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія / В.М. Андреев. – Дніпропетровськ : Герда, 2012. – 476 с.
27. Махно Є. Подвизник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова / Є. Махно // Українська біографістика : зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж. ; редкол. : В.І. Попик (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 366–371.
28. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 254–286.
29. Толочко П.П. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога / П. П. Толочко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. : зб. наук. ст. присвяч. 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К. ; Львів : РАС, 1997. – С. 5–8.
30. Петров В.П. Щоденник розкопів. м. Лубни. 20. IX – 30. IX. 1939 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ІА / Лубенська археологічна експедиція 1939 р. – Спр. 1. – 20 арк.
31. Петров В. Платоническая мистика и мирозозерцание примитивных народов (1918 р.) // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 41. – 6 арк.
32. Петров В. Потєбня й Лотце / В. Петров // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 4. – С. 259–263.
33. Петров В. До питання про Потєбню й Лотце / В. Петров // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 9. – С. 367–368.

34. Петров В. Тотемізм і родове суспільство. З приводу книги А.Золотарьова "Пережитки тотемизма у народов Сибири" Л., 1934 / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. – 1935. – Кн. 5/6. – С. 208–209. – Рец. на кн. : Золотарев А. Пережитки тотемизма у народов Сибири. – Л., 1934. – 51 с.
35. Петров В. З студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культи) / В. Петров. – К. : Вид-во Всеукр. Академії Наук, 1933. – 112 с.
36. Петров В. К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр / В. Петров // Советская этнография. – 1935. – Т. 6. – С. 140–177.
37. Петров В. Русская крестьянская сказка и идеология родового общества, 1940 р. Автограф, машинопись // ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 18. – 211 арк.
38. Переписка и справка о подготовке к изданию "Истории первобытной культуры" и выпуска сборника "Советская археология", 1939 г. Машинопись, рукопись // Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (г. Санкт-Петербург) (НА ИИМК РАН). – Ф. 312. – Оп.1. – Д. 838. – 25 л.
39. Материалы по изданию "Истории первобытной культуры" (Проспекты, списки авторов, планы статей), 1939 г. Машинопись, рукопись // НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Д. 837. – 174 л.
40. Петров В.П. Духовная жизнь. Ч. II, б/д. Машинопись // НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп.2. – Д. 317. – 136 л.
41. Петров В. П. Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел) / В. П. Петров ; голов. ред. Г. Скрипник ; авт. ідей та упоряд. В. Корпусова. – К., 2006. – 150 с.
42. Петров В. Проти ревізії вчення К. Маркса про родове суспільство / В. Петров // Україна. – К., 1932. – Кн. 1/2. – С. 61–72.
43. Петров В. Расова теория на послугах германського фашизму / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К. : ВУАН, 1934. – Кн. 2. – С. 49–71.
44. Петров В. З історії житла на Україні (Проти буржуазних теорій у дослідженні житла) / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1934. – Т. 1. – С. 75–101.
45. Петров В. [Рецензія] / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1935. – Кн. 3/4. – С. 19–73. – Рец. на кн. : Морган Л. Дома і домашня життя американських туземців. – Л., 1934. – 207 с.
46. Петров В. Буржуазная фольклористика и проблема стадильности / В. Петров // Советский фольклор. – 1936. – Кн. 1/2. – С. 31–50.
47. Первая сессия Фольклорной секции ИААЭ АН СССР // Советский фольклор. – 1936. – Кн. 4/5. – С. 429–431.
48. Петров В. К палеонтологии слова "льда", "льдина" // Язык и мышление. – М. ; Л., 1936. – Кн. 6/7. – С. 43–47.
49. Петров В. Мова й історія матеріальної культури (До постанови питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства) / В. Петров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. – К., 1937. – Кн. 1. – С. 85–107.
50. Петров В. К вопросу о генетическом изучении сельскохозяйственной терминологии (Ф. П. Филин. Исследования о лексике русских говоров. По материалам сельскохозяйственной терминологии, 1936) // Язык и мышление. – 1939. – Кн. 9. – С. 101–134.
51. Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор : автореф. по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филол. наук / В. П. Петров. – К., 1966. – 61 с.
52. Брюховецкий В. Віктор Петров : верхи і доли – верхи і доли / В. Брюховецкий. – К. : Темпора, 2013. – 168 с.

Andreyev V.M., Andreyeva S.S. Victor Petrov in conditions of ideological and organizational transformation of Soviet academic science (1930s): research of Prehistory

The article is devoted to the intellectual biography of Victor Petrov in conditions of ideological and organizational transformation of Soviet historical science 1930s. The author describes the main directions of his scientific and organizational activities in the Institute for History of Material Culture of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in 1938 the Institute was renamed as the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR). Victor Petrov's Prehistory is an interdisciplinary research. Much attention was given to analysis of the influence of Marxist methodology on Petrov's research the tribal period and early medieval history of Eastern Europe, the vohnnezrubne agriculture, the spiritual culture, ideology and thought of tribal society, ethnogenesis of Slavs. Victor Petrov made a significant contribution to the studying Trypillian, Zarubintsy and Slavic archaeological culture.

Key words: V. Petrov, Prehistory, the archaeology, Marxism, "Yafetychna Theory", "history of material culture".

Андреев В.Н., Андреева С.С. Виктор Петров в условиях идейно-организационной перестройки советской академической науки (1930-е гг.): исследования истории первобытного общества

В статье освещены малоизвестные страницы научной биографии Виктора Петрова (В. Домонтовича) в условиях идейно-организационной перестройки советской академической науки в 1930-е гг. Рассмотрены основные направления его научной и научно-организационной деятельности в Институте истории материальной культуры ВУАН (с 1938 г. – Институт археологии АН УССР). Показано влияние марксистской методологии на исследования В. Петровым родового строя и раннесредневековой истории Восточной Европы, подсечного земледелия, духовной культуры, идеологии и мышления родового общества, этногенеза славян. Проанализировано вклад В. Петрова в исследования трипольской, зарубинецкой и черняховской археологических культур.

Ключевые слова: В. Петров, археология, история первобытного общества, марксизм, "яфетическая теория", "история материальной культуры".